

9 и л. 4 юрр. 13861

А. Меметов Л. А. Алиева И. А. Меметов

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ (ТУВГЪАН)

Къырымтатар ве рус тиллеринде окъуткъан
умумтасиль муэссиселери ичюн окъув къуланмасы

КРЫМСКОТАТАРСКИЙ ЯЗЫК (РОДНОЙ)

Учебное пособие
для общеобразовательных организаций
с обучением на крымскотатарском
и русском языках

сыныф

6

класс

С. 6, 89

Москва
«Просвещение»
2017

— фонетик талиль

— сёз теркиби боюнджа талиль

— синтактик талиль

Меметов А.

М49 Къырымтатар тили (тувгъан). 6-нджы сыныф: Къырымтатар ве рус тиллеринде окъуткъан умумтасиль муэссиселери ичюн окъув къуллаанмасы = Крымскотатарский язык (родной). 6 класс : учеб. пособие для общеобразоват. организаций с обучением на крымскотатарском и русском языках / А. Меметов, Л. А. Алиева, И. А. Меметов. — М. : Просвещение, 2017. — 143 с. — ISBN 978-5-09-054281-4.

Учебное пособие «Крымскотатарский язык (родной)» для обучающихся 6 класса общеобразовательных организаций разработано в соответствии с Федеральным государственным образовательным стандартом основного общего образования и Примерными программами по учебным предметам «Крымскотатарский язык (родной)», «Крымскотатарская литература» для общеобразовательных организаций под редакцией А. С. Аблятипова.

Учебное пособие «Къырымтатар тили» построено по поурочному принципу (содержит 79 уроков). Авторами разработаны задания как на повторение и закрепление знаний обучающихся по изученным темам в 5 классе, так и на освоение новых тем по морфологии крымскотатарского языка.

Данное учебное пособие отличают последовательность изложения материала; возможность самостоятельно изучать предмет; наличие заданий разного уровня сложности; оптимальное соотношение теоретического и практического материала; использование ситуативных диалогов для усиления коммуникативной направленности.

В соответствии с примерной образовательной программой по крымскотатарскому языку и литературе в учебном пособии разработано 14 уроков по развитию речи, тексты для которых были подобраны из художественной литературы.

Материал учебного пособия способствует решению социокультурных задач, формированию активной жизненной позиции, чувства любви к Родине, бережного отношения к природе, воспитанию нравственности; знакомит обучающихся с историей, культурой, искусством обычаями крымских татар и других народов Крыма.

Учебное пособие «Крымскотатарский язык (родной)» предназначено для общеобразовательных организаций с обучением на крымскотатарском и русском языках.

УДК 373.167.1:811.512.145
ББК 81.2(6КрмТат)-922

ISBN 978-5-09-054281-4

© Издательство «Просвещение», 2017
© Художественное оформление.
Издательство «Просвещение», 2017
Все права защищены

ТИЛЬ АКЪЫЛ ТЕРАЗЕСИДИР

1-инджи дерс

1-иш. Ашагъыдаки шиирни ифадели окъунъыз. Шаир ифаделеген дуйгъуларны озь сёзлеринъизнен анълатынъыз.

Догъган еринъ Къырым сенинъ,
Эр тильнинъ бар догъган ери.
Догъган еринъ киби дюльбер,
Аджайипсинъ, Ана тили!

(И. Асанин)

2-иш. Тиль ве бильги акъкъында фикирлерни окъунъыз. Бу сёзлерни насыл анълагъанынъызны сёйленъиз.

«...Халкънынъ улулыгъы ве дегери, акъыкъатен, онынъ илими ве теракъкъиятынынъ севиесине багълы. Илим ве бильгининъ инкишафы тильнинъ инкишафына багълы. Тиль ве эдебият исе джеми бильгилернинъ ве теракъкъиятнынъ эсас негизидир».

(Исмаил бей Гаспринский)

«Инсанның шекилленювинде тувған тиль окъутув вастасы эм де бильги менбасы ве, халкънынъ миллий хазинеси оларакъ, меркезий ерни тута».

(К. Д. Ушинский)

Айры шахыс ичюн муим олған сёз, нутукъ бутюн бир халкъ ичюн де муимдир. Халкънынъ тили ве лакъырдысы матбуат ве эдебияттыр. Эдебият бу ойле лакъырды ки, онынъ давушы узакъларгъа кете, о, ойле бир тиль ки, онынъ давушы бинъ йылдан сонъ да эшитиле биле.

Эдебият акъыл ве ахлякъ хазинесидир. Эр бир халкъ бу хазиненинъ саиби олмакъ керек.

Эдебият, затен, бутюн дюнья вариетидир, бутюн халкълар бири-биринден сёз, акъыл ве фикир нумюнелерини алалар.

(Исмаил бей Гаспринский)

3-иш. Берильген аталар сёзлерини кочюрип язынъыз. Оларнынъ маналарыны озъ сёзлерингизнен ифаделенгиз.

Илим къазанмакъ — таш кемирмек демектир.

Тиль акъыл теразесидир.

Окъувсыз бильги ёкъ, бильгисиз кунюнь ёкъ.

Эр бир илимни ачкъан — тиль,

Тильни бильген — илимни ачар.

Сувны таякънен, инсанны тильнен ольчерлер.

Тильге итибар — ильге итибар.

БЕШИНДЖИ СЫНЫФТА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ

2-нджи дерс

ФОНЕТИКА

Тильшынаслыкъ мевзусында сёз юрсетемиз:

1. Къырымтатар тилинде созукъ сеслер насыл арифлернен ифаделене?
2. Созукъ сеслер насыл чешитлерге тасниф этилелер?
3. Тутукъ сеслер насыл арифлернен ифаделенелер?
4. Эджа насыл чешитлерде ола?

4-иш. Берильген метинни кочюрип язынъыз. Къалын созукъ сеслерни ифаделеген арифлерни бир сызыкънен, индже созукъ сеслерни ифаделеген арифлерни эки сызыкънен бельгиленъиз.

Эки кунь^Ф, эки гедже ягъмур къуйды. Кок гудюрдеди, шатырдады^С. Кичик шеэрчикнинъ кираметли дамлары тоздан арындылар, вишне ренкине кирдилер. Уфукъларгъа исар чеккен къоджаман дагълар, орманлар, къырлар бир

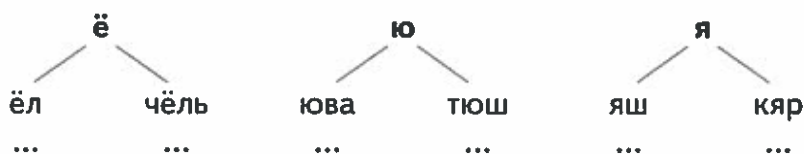

тамам мавылаштылар. Адамлар чокъ бекленильген ягъмургъа пек севиндилер. Мааллелердеки балачыкълар ёлгъа чыкътылар:

— Ягъ, ягъ, ягъмурым,
Текне толу хамырым,
Къара тана сояйым,
Къаныны кокке сачайым, —
деп чивильдешти, къуваныштылар.

(Р. Мурад)

5-иш. Ашагъыда берильген сёзлер сырасыны девам этинъиз.

6-иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Ачыкъ эджалы сёзлер	Япыкъ эджалы сёзлер
Ке-те, ..., ... <i>h</i>	Япр-акъ, ..., ... <i>h</i>

h
24

7-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ фонетик талилини этинъиз.

Эшмырза къарт окъумагъа, язмагъа бильмеген, ёкъсуллыкънен, тиленджиликнен кечинген **джаиль** бир къарт олса да, онынъ шиирлери терен манагъа ве **буюк** ифаделиликке маликлер. Онынъ шиирлерининъ шекли, къурулышы, везин, **къафие** джеэтине кельгенде де, гъает буюк усталыкъ коръмек мумкюн. Онынъ йырларынынъ **бойле**^Ф тюзгюн бир тарзда тизильмеси окъунакълыгъыны бир къат даа арттыра.

(Б. Гъазиев)

3-юнджи дерс

ИМЛЯ

Тильшынаслыкъ мевзусында сёз юрсетемиз:

1. Сингармонизмнинъ къалылыкъ-инджелик къайдеси неден ибарет?
2. Дудакълылыкъ-дудакъсызлыкъ къайдесини анълатынъыз.
3. Тутукъларнынъ насыл имля къаиделерини билесинъиз?

8-иш. Метинни окъунъыз. Эр бир сёз сингармонизмнинъ къайсы къайдесине эсасландырылып язылгъаныны анълатынъыз.

Гаспринскийнинъ озь^Ф халкъына, бутюн тюрк-татар халкъларына севгиси сынъырсыз эди ве о, озюнинъ гъает кениш публицистик фаалиетинде кыйясы ёкъ бир санаткяр эди. Публицистик вазифесинде о энъ мешур бир артист эди ки, бу саада о, озь вазифесини аджайип суретте ве ондан да алий дереджеде иджра этти. Бутюн тюрк-татар халкълары, хусусан, эмекдар табакъалар, онъа публицистикада озю сагъ экенде «миллет атасы» киби юксек нам бердилер. Тюрк-татар халкълары арасында даа ич ким бойле фахрий нам къазанмагъан эди^С.

(С. Гъафаров)

9-иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Къалын созукъларнен кельген сёзлер	Индже созукъларнен кельген сёзлер	Къаидеге бойсунмагъан сёзлер
алаботалары	индемезлер	диварлары
...	...	...

10-иш. Ашагъыдаки метинни кочюрип язынъыз. Сёзлернинъ язылувы къайсы имля къайдесине бойсунгъаныны изаатланъыз.

Гедже, къыр этеклеринден башлап, дере бою яйылып кеткен бу кой^Ф, дерсинъ, коктен тёкюльген шеффаф йылдызларнен толып къалгъан; кяде бир бу йылдызлар орталыкъкъа алтын фышкъынлар сачалар. Куньдюз бири-бирине туташ суретте пекишип кеткен бир ве эки къатлы, беяз, дюльбер эвчиклер багъ ве багъчалар арасына гизленелер; ешиллик къоюлыгъы арасындан оларны фаркъ этмек биле кыйын.

(Ю. Болат)

11-иш. Ашагъыда берильген схемагъа эсасланаракъ, нокъталар ерине сёзлерни чифтлеп язынъыз.

п — б
китап китабым
... ...

к — г
сенек сенегим
... ...

къ — гъ
чанакъ чанагъым
... ...

4-юнджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

НУТУКЪ ВЕ КЪОНУШУВ

Къонушувнынъ эсас къаиделери

Инсанлар даима бири биринен лакъырды эте, къонушалар: озыара бильги ве фикирлернен пайлаша, меслеатлашалар, бир шей акъкъында анылашалар. Къонушкъанда бири дигерини динълей, сёйлешелер, бирисининъ язгъаныны окъуй, я да озылери язалар, демек, нутукътан файдаланалар.

Лакъырды эткен ве язгъан вакъытта *не макъсатнен* ве *кимге* мураджаат эткенимизни бильмелимиз.

12-иш. Достунъыз, оджанъыз ве къартана-къартбабанъызнен селямлашынъыз. Бу селямлашув ве ал-хатыр сорашувлар бир тюрлюми я да чешит тюрлю шекильде айтыламы? Селямлашкъан сонъ, бир де бир риджа я да башкъа макъсатнен мураджаат этинъиз. Бу мураджаатлар бири биринден насыл фаркълана? Анылатынъыз.

Къонушувнынъ эсас къаиделери

1. Лакъырды эткен вакъытта сизнен къонушмакъ меракълы ве файдалы олмасына арекет этинъиз. Инсанларгъа сёзюнъизнен ве ишинъизнен ярдым этмеге тырышынъыз.

2. Къонушкъанда, субетдешинъизнен урьмет ве сайгъы иле лаф этинъиз.

3. Башкъаларны дикъкъатнен динълемеге огренинъиз.

4. Хатырынъызда олсун: субетдешининъ лафыны больмек ве озюнъиз акъкъынъызда пек чокъ лаф этмек чиркиндир.

5. Субетдешинъизнинъ яшы, табиятыны даима назарда тутмалы ве оны меракълы олгъан шейлер акъкъында лакъырды этмелисинъиз.

13-иш. Бойле бир вазиетни тасавур этинъиз: достунъыз бугунъ мектепке кельмеди. Телефоннен багъланып, кельмегенининъ себебини сорамакъ ве эв вазифелерини анылатмакъ керек. Эгер телефонны достунъызнынъ анасы алса, насыл сёзлернен мураджаат этерсинъиз? Роллерге болип, телефонлашув диалогыны тизинъиз.

14-иш. Диалог парчасыны окъунъыз. Сайгъы, урьмет киби мунасебетлерни ифаделейиджи незакет ибарелерини сайлап, дефтеринъизге язынъыз.

— Селям алейкум, кыйметли кюмшулар! — деди Аким ага, кяпудан атлап. — **Ашынъыз** татлы олсун, **джыйынынъыз** бириксин.

— Алейкум селям, хош сефага кельдинъыз. **Буюрынъыз** софрага.

— **Сагъ** олунъыз. Насылсынъыз, **Айше** бита, саглыгынъыз яхшымы?

— Аллага шукюр, балам, сагъ-селяметмиз, озюнден сорамамы?

◆ Къайд олунган сёзлерни кочюрип, фонетик талиль этинъыз.

15-иш. «Къонушув къаиделери» мевзусунда сыныфдашларынъыз огюнде чыкыш япынъыз. Къаиделерни мисаллернен исбатланъыз.

16-иш. Ашагъыдаки вазиятке эсасланып, диалог тизинъыз: бир талебе — ана тили оджасы, экинджиси — мектеп талебеси. Оджа феннен багълы бир къач суаль бере, талебе исе бу суаллерге джевап бере.

5-инджи дерс

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Тильшынаслыкъ мевзусунда сёз юрсетемиз:

1. Насыл сёзлерге бир маналы ве чокъ маналы сёзлер дерлер? Мисаллер кетиринъыз.
2. Насыл сёзлерге омоним дерлер?
3. Антонимлер — насыл маналы сёзлер?
4. Насыл сёзлерге синонимлер дерлер?

17-иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Бир сызыкънен къайд олунган сёзлернинъ антонимик чифтини тапынъыз. Эки сызыкънен белгиленгенлернинъ синонимлерини тапынъыз.

Ашыкъ Умер, юксек фикрий къабилиетке маликлиги юзюнден, бир сыра эджнебий тиллерни огренген, башкъа халкъларнынъ эдебиятларыны, санатларыны тедкъикъ эткен, хусусан, ондан эвель яшаган ве асырдашлары олган шаирлернинъ эсерлерини окъуган, буюк бедият усталыгъы эльде эткен. Онъа Несими, Физули, Хатаи, Рухи, Нефи ве башкъа шаирлернинъ яратыджылыгъы якъын ве кыйметли олган. Биз Ашыкъ Умернинъ ильк шиирлеринде бу усталарга такълид аляметлери тапамыз.

(Б. Гъафаров)

18-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Чокъ маналы ве омоним сёзлерни сечип, оларнынъ маналарыны изаатланъыз.

Бир кунъ биз^Ф, мектеп талелери, Джафер оджанен къомшу Сакъав коюне кезинтиге, о койнинъ балаларынен корюшмеге бардыкъ. Койге бармагъа аз месафе къалгъанда, оджамызнынъ эмиринен «Дагъ башында догъган кунеш» йырыны йырламагъа башладыкъ. Къадынлар, бизни акъ гвардияджылар беллеп, эвлерине къачып киререк, кумюш къушакъларыны, алтынларыны сакъламагъа башлагъанлар. Сонъундан биз, буны эшитип, ичклеримиз агъыргъандже, кульдик.

(Э. Фаикъ)

19-иш. Шиирни язып алынъыз. Чокъ маналы ве омоним сёзлерни къайд этинъиз.

Багъда

Сары кербар салкъымлар
шыра толып саркъкъанлар^С.
Юзюм джыйгъан яш къызлар
перчемге гуль такъкъанлар.
Перчемдеки гуллернинъ
ал янакъта саясы.
Не сефалы саарьнен
багъда юзюм джыймасы.

(А. Мефиев)

20-иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Синоним исимлер	Синоним сыфатлар	Синоним фиилер	Синоним замирлер	Синоним зарфлар
...	...	...	...	...

6-нджы дерс

СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИ

Тильшынаслыкъ мевзусында сёз юрсетемиз:

1. Сёз бирикмелери насыл сёз чешитлеринден тизилип келирлер?
2. Шекилли ве шекильсиз сёз бирикмелерининъ фаркъларыны анълатынъыз.
3. Грамматиканынъ къайсы къысмында сёз бирикмелери огрениле?

21-иш. Метинни окъунъыз. Джумлелерде олгъан сёз бирикмелерини сечип, язып алынъыз.

Балаларнынъ джаныны сыкъкъан узун гедже кечкен эди. Олар, саба саат докъузны беклемей, мектепке кельдилер. Эр кес озь ишандыргъан шейини алып кельген. Чокъ къуваныша, сабырсызджа оджанынъ кельмесини, онъа озь шейлерини косътермеге ашыкъалар. Ялынъыз^Ф бир Али кульмей. Онынъ чырайы эп бозула эди.

(Ибраим Бахшыш)

22-иш. Метинни окъунъыз. Учъ сырагъа сёз бирикмелерини сечип язынъыз: 1) исим + исим; 2) сыфат + исим; 3) сайы + исим.

Улу шаир Ашыкъ Умернинъ, озь ана тилининъ инджи данелери киби сюсю сёзлеринден тизильген ве озь тувгъан халкъынынъ мукъаддес байлыгъы сайылгъан шиирлери де, инсанпервер, дюньявий поэзиясы да, джиан медениети хазинесине, дегерли, салмакълы джевърлер сыфатында киреджектир.

Ашыкъ Умернинъ XIX асыр сонъларында, арап арифлеринен, таш басма усулынен басылып чыкъкъан джыйынтыгъы ве 1894 сенеси «Терджиман» газетасынынъ басмаханесинде басылгъан «Диван-е Ашыкъ Умер» топламы, шимди ялынъыз, Москва, Ленинград, Къазан, Баку киби буюк шеърлернинъ китапханелеринде ве тек-тюк айры шахсларнынъ эллеринде булунмакъталар.

(Э. Шемъи-заде)

23-иш. Ашагъыдаки схемаларгъа эасланyp, сёз бирикмелерини язынъыз. Бир къач сёз бирикмелеринен джумлелер тизинъыз.

татлы — чай
 — сёз
 — алма

сувукъ — сув
 — ель
 — ава

агъыр — меселе
 — юк
 — табиятлы

24-иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Сёз бирикмелерини сечип, шекилли ве шекильсиз чешитлерге айырып язынъыз.

Адетиндже, Акъбашны бакъкъан, онъа софра къалымтылары чыкъарып берген Асан озю эди^С. Шорбаджылар копекни ашатмакъны ич де тюшюмей ве олар оны, санки аванен кечине, беллей эдилер. Акъбаш да чалыша, о да

къойларнен берабер кете, оларны хырсыздан къорчалай, ябанджы кишилер-ни сюрюге якъын биле кетирмей эди. Асан копегини не къадар севсе, копек де оны о къадар севе эди.

(У. Ипчи)

7-нджи дерс

ДЖУМЛЕ

Тильшынаслыкъ мевзусында сёз юрсетемиз:

1. Макъсадына коре джумлелер насыл чешитте олалар? Нокъта, суаль ве нида ишаретлери насыл вазифени беджерелер?
2. Адий ве муреккеп джумлелернинъ фаркъыны анылатынъыз.
3. Муптеда джумледе насыл суальге джевап берир?
4. Хабер джумледе нени бильдирир?
5. Джумленинъ экинджи дередже азалары насыл азаларны иза этелер?

25-иш. Метинни окъунъыз. Джумлелернинъ чешитини бельгилеп, муптеда ве хаберлерини къайд этинъиз.

Айше уфакъ бир къызчыкътыр. Лякин, яшы элиндеки пармакъларнен бир сайыда олгъаныны пек яхшы биле.

Оларнынъ эви демир ёл янындаки къайсы тереклерининъ тюбюндедир. Бутюн кунъ ёлдан ешилъ, къаверенкли, сары поездлар вызылдап кече. Айше копчек тасырдыларыны эшитими, аллы-гуллю лялелернен орътюли тёпечикнинъ устуне чапып чыкъа да, ёлджуларгъа элини саллай. Эй-й, сырасы келип, поездге минсе экен!

(Э. Амит)

26-иш. Ашагъыда берильген адий джумлелерден муреккеп джумлелер тизинъиз.

1. Кузь кельди, ве
2. Айдер алтынджы сыныфта окъуй, ... исе
3. Тюневин ава сыджакъ эди, амма
4. Селиме ресим сыза, Арзы ..., Акиме ..., Фатиме
5. Тюневин ягъмур ягъгъаны ичюн,

27-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Джумлелернинъ баш ве экинджи дередже азаларынынъ астларыны сызынъыз.

Умер Ипчи Багъчасарайда къайышчы^Ф Ипчи Бекир агъанынъ къоранта-сында 1897 сенеси догъды^С. Секиз яшында бабадан оксюз къалгъан Умер

омюрнинъ азап-хорлукъларыны башындан кечирди. Бир тилим отъмек къазанмакъ ичюн, о, чешит ерлерде чалышмагъа меджбур ола. Къавелерде хызметкяр бала, ашханелерде савут ювуджы, ишчи олып чалыша. Ачтан оль-мемек ичюн, япмагъан иши къалмай. Умер озюнинъ гъайретинен къардашларынынъ джаныны къуртармагъа ярдым эте. Яз айларында койлерде зенгинлерге ыргъатлыкъ этип юре.

(«Эдебият» дерслигинден)

28-иш. «Кузь мевсими» серлевалы инша азынъыз. Джумле азаларыны талиль этинъиз.

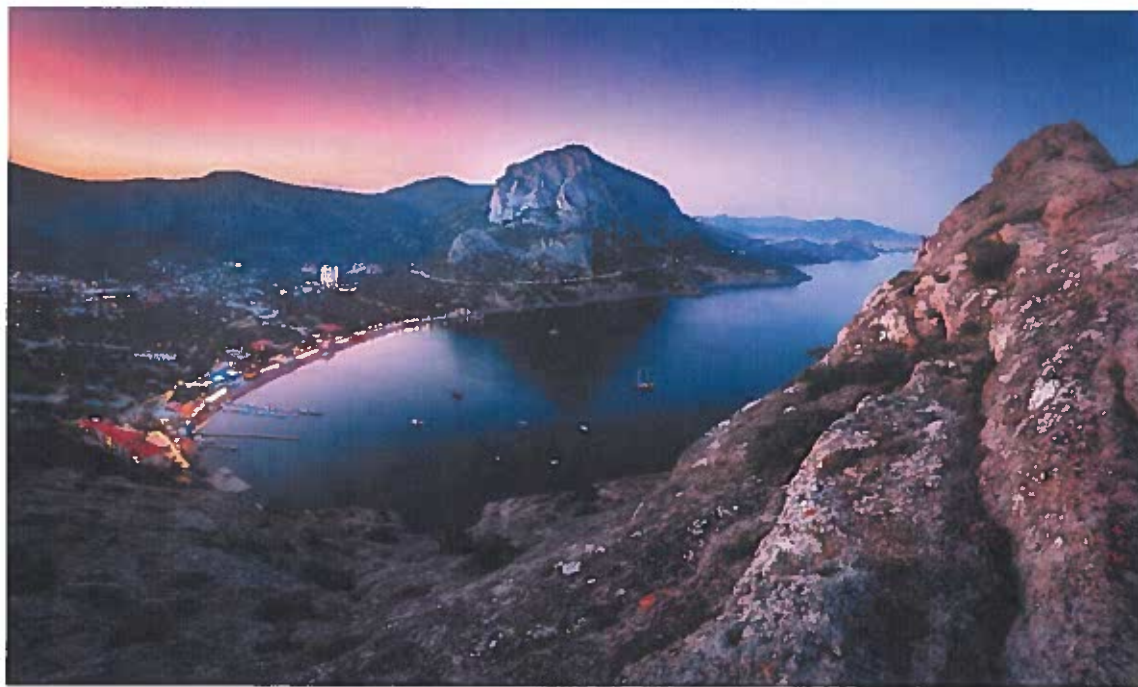
8-инджи дерс

ДЖУМЛЕНИНЪ БАШ АЗАЛАРЫ

◆ Джумлелерни окъунъыз. Муптеда ве хаберни тапып, къайд этинъиз.

Бутюн кунь нур сачкъан, аят^Ф багъышлагъан талгъын кунеш, серин денъизнинъ уфугъына геджелик раатлыкъкъа кетти. Ондан тюшкен къызыл шавле денъиз устюнде узун ёл ясады. О тарафтан серин рузгяр эсмекте. Кунь къонды. Орталыкъ къаранлыкълана башлады. Кокте липильдеп йылдызчыкълар пейда олды. Яш келинчек киби кулюмсиреп, дагълар тёпесинде ай да пейда олды.

(Гъ. Мурад)

◆ Муптеда насыл суаллерге джевап бере ве нени бильдире? Хабер насыл суаллерге джевап бере ве нени бильдире?

29-иш. Метинни кочюрп язынъыз. Джумлелернинъ муптеда ве хаберлерини бельгилеңиз.

С

Асанчыкъ еди йыллыкъ татар мектебине къатнап башлады^С. О вакъытларда Асан он эки-он учъ яшларында эди. Бир геджеде яш бала ичюн беш-алты саатлик юкъу азлыкъ эте, эм чалышып, эм де окъумакъ гъает агъыр. Лякин Асан тырышты, окъувыны девам этти. Бу сенелер Асаннынъ аят ве дюньягъа бакъышыны бутюнлей денъиштирди, янъылатты.

(Гъ. Мурад)

30-иш. Шиирни кочюрп язынъыз. Джумлелернинъ баш азала-рыны бельгилеп, макъсадына коре чешитлерини къайд этинъиз.

Ф

Чалгъыджылар, чалгъынъызны эльге^Ф алынъыз!
Мен бир ава сымарлайым, сизлер чалынъыз!
Чалынъыз сиз асрымызнынъ чын авасыны,
Сеслендининъ улькемизнинъ кенъ семасыны.

(М. Абляимов)

31-иш. Ашагъыда берильген нумюнеге бакъып, джумлелер уйдуруп язынъыз.

Хаберни олмагъан джумлелер	Муптедасы олмагъан джумлелер
Бааръ	Къаранлыкълашты
...	...

9-ынджы дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

ИФАДЕ ЭТИЛЬГЕН ФИКИРНИНЪ МЕВЗУСЫ

Нутукъкъа къоюлгъан талаплар

32-иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъунъыз. Эр бирининъ мундериджесине эмиет берип, умумий ве фаркълайыджы аляметлерини къайд этинъиз.

...Кунеш яйланынъ артына даа демин сакъланып, баты кокую къырмызы, алев ренкли Къызылташнынъ устуне энген эди. Денъиз дургъун ве достане эди. Саиллернинъ серин еллери базыда юкъарыгъа чыкъа, оба-оба эвлернинъ огюндеки бостанларны, софалардаки чечеклерни тарап, адамларгъа ёргъунлыкъны унуттырмакъ истеп, оларнынъ терли манълайларыны охшап-охшап кетелер.

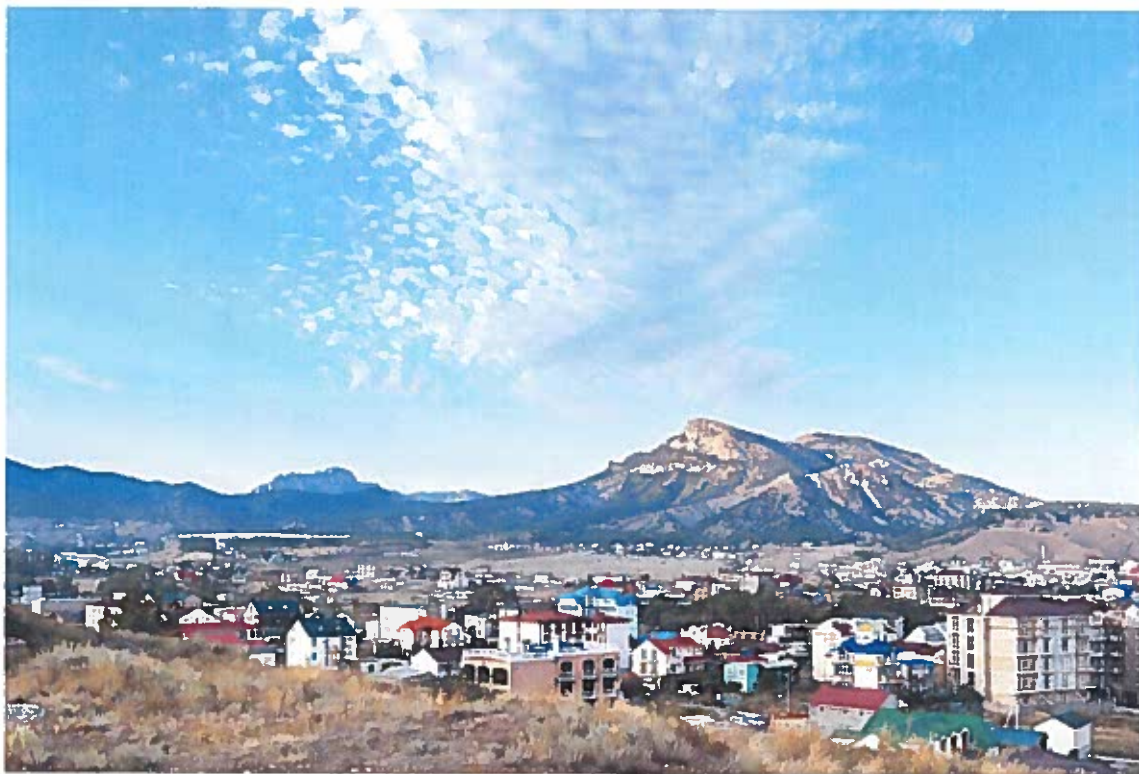
Бойле гузель, татлы акъшамлары ишлеринден тездже къртулгъан койлюлер юзюм сергилери астында отуралар.

(Дж. Дагъджы)

II. Ыргъатнынъ догъгъан ери — Ускут коюнунъ ортасында. Бир джапчыкънынъ этегинде таштан япылгъан кичик бир эвчик бар. Къапудан киргенде, кичик ашхане, ондан бир одагъа киресинъ. Эвлерининъ топракъ дамы юкъарыдаки къомшуларынынъ азбарынынъ бир парчасы эди.

Ыргъат Къадырнынъ балалыгъы Ускутте кечти. Секиз яшында кой мектебине къатнап башлады. Талелелер арасында энъ истидатлы, энъ чалышкырлардан бири эди. Кой мектебини бутюн дерслерден аля ишаретинен битирди.

(Э. Шемъи-заде)

Юкъарыда кетирилген метинлернинъ экиси де тариф метинлеридир. Бу – оларны бирлештирген умумий аляметтир. Метинлер бири биринден муайен мундериджеси, **мевзусынен** фаркъланалар. Биринджи метинде къыш мевсими акъкъында айтылса, экинджисинде шаирнинъ балалыгъы кечкен кой тарифлене. **Мевзу — бу метиннинъ эсас мундериджеси.** Метиннинъ мевзусы, адетиндже, онынъ серлевасында акс олуна.

33-иш. Метинни окъуп, онынъ мевзусыны белгилеңиз. Сыныфдашларыңызнен метинге серлева уйдуруп, энъ уйгъун кельгенини сайлап къоюңыз.

Бир орман ичинде дёрт кобелек яшай эди. Оларнынъ бири — беяз, экинджиси — сары, учюнджиси — къырмызы, дёртюнджиси къара эди.

Бир кунъ кобелеклер ойнамагъа чыкътылар. Баягъы вакъыт ойнап учкъан сонъ, башларынынъ тёпесинде къап-къара балабан бир къуш корьдилер. Кобелеклер къркътылар. Беяз кобелек шу дакъкъа беяз пападие устюне къонды, къыбырдамайып отурды. Сары кобелек, озюне коре сары бир чечек тапып, онынъ устюне келип къонды. Къырмызы кобелек къып-къырмызы къаранфиль устюне къонды. Къара кобелек чам агъачына, къабугъынынъ устюне барып къонды. Бойле этип, бу дёрт кобелек душман агъызындан къртулып къалдылар.

(И. Къая)

34-иш. Нутукъкъа къоюлгъан талапларны окъунъыз ве оларгъа даима риает этинъиз.

Нутукъ насыл олмалы?	Бунъа насыл иришмели?
Мундериджели	Беян эткен фикиринъиз эсас мевзугъа аит олмалы, ондан арткъач бир шей айтма ве язманъыз. Фикиринъизни белли бир тертипте беян этинъиз. Эсас фикирни ифаделеген сёзлер ве ибарелерни сечип къулланыңыз. Кимнен ве насыл шараитте лаф эткенинъизни даима назардан къачырманъыз. Теляффюз этюв къаиделерине риает этинъиз, джумлелеринъизни догъру тизинъиз
Изчен	
Ифадели	
Ерине коре уйгъун	
Догъру	

35-иш. Юкъарыда берильген къаиделерге эсасланаракъ, «Къырымтатар тилинде сингармонизм къаиделери» мевзусында чыкъыш япынъыз.

36-иш. Ашагъыда берильген метинни окъуп, онынъ эсас мевзусы ве фикрини бельгилеңиз. Метинге серлева къойып, кочюринъиз.

Кенъ багъчанынъ бир четинде Сельби терегинен Шефтали ян-янаша осе экен. Махсулы чокъ олгъанындан, Шефталининъ пытакълары ерге асылып кългъан. Сельби исе белини эгмеген, тим-тик турып, магърур-магърур осьмекте экен.

Бир кунъ Сельби, Шефталини мыскъыллап, шойле деген:

— Эй, Шефтали дост, бир вакъытлар ерден берабер осип чыккъан эдик, шимди исе пытакъларынъ эгилип кългъан, япракъларынъ солгъан, чиркинлешкенсинъ. Манъа бакъчы, насыл дюльберим, мен насыл тез осем.

Бу сёзлерни эшиткен Шефтали шойле джевапта булунгъан:

— Эгилип, чиркинлешип кългъаным — меним къусурым дегиль. Эгильсем, махсулым адамларны тойдура, оларны севиндире. Санъа ошап, файдасыз оськендже, чиркинлешип оськеним, лякин адамларгъа айда кетиргеним яхшы.

(Ю. Болат)

37-иш. Ашагъыдаки вазиятке эсасланып, диалог тизинъиз: бир талебе — китапханеджи, экинджи — китапханеге язылмагъа кельген мектеп талебеси.

10-унджы дерс

ДЖУМЛЕНИНЪ ЭКИНДЖИ ДЕРЕДЖЕ АЗАЛАРЫ

Тильшынаслыкъ мевзусында сёз юрсетемиз:

1. Айырыджы насыл суаллерге джевап бере, насыл сёз чешитлерине багъланып келе?
2. Тамамлайыджы насыл суаллерге джевап бере?
3. Ал насыл суаллерге джевап бере, нени бильдире?

38-иш. Джумлелерни окъунъыз. Джумлелернинъ экинджи дередже азаларыны къайд этинъиз.

Ягъмурлы кузь артындан сувукъ къыш^Ф кельди. Бугунъ эр ер бем-безд къарнен ортыюлды. Осюмликлер терен юкьугъа далдылар. Къурт-къырмыскъа, кийик айванлар джыллы инлерине ве къобаларына сакъландылар. Ялынъыз шенъ балалар тышарыда юрелер.

(М. Муждабаев)

39-иш. Метинни кочюрп, джумлелернинъ баш ве экинджи дердже азаларыны къайд этинъиз.

Сервер, къапуны ачып одасына киргенде, гонълюни^Ф мелевше къокъусы джоштурды. О, юректен севинди. Гъает тааджиленди. Лякин маса устюндеки савут ичинде бир топ мелевше корьгенде, оларны кълларына алып, арды-сыра бир къач кере опыти. Ким къойды экен? Баарь, баарь...

Мелевше гъает назик ве кыйметли чечектир. Мелевше корьсем, козьлеримнинъ огюнде деръал балалыгъым джанлана.

(Э. Фазыл)

40-иш. Шиирни кочюрп язынъыз. Джумле азаларынынъ астарларыны сызынъыз.

Сиз — шаир тюркюси, шаир шири,
Сиз инсан аятын лялезарысыз,
Сизинъдир — ашыкълар кълъбининъ төрю,
Сиз инсан аятын ильк баарисиз.

(М. Абляимов)

11-инджи дерс

КОЧЮРИЛЬМЕ ВЕ КЪЫЯ ЛАФ

Тильшынаслыкъ мевзусында сёз юрсетемиз:

1. Кочюрильме лафлы джумлелер насыл къысымлардан ибарет олалар?
2. Кочюрильме лафлы джумлелерде муэллифнинъ сёзю не ерде ола биле?
3. Языда кочюрильме лаф насыл токътав ишаретлеринен къайд этиле?

41-иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме ве къыя лафлы джумлелерни сечип, кочюринъиз. Бу джумлелер насыл къысымлардан ибаретлер? Языда кочюрильме лаф насыл токътав ишаретлеринен къайд этиле?

Мектеп чагъына кельген сонъ, озь мааллелериндеки мектепке къатнап, элифбе, ильмиал ве абдийик кечип башлагъан Умерчикке, бир кунь оджасы: «Сейле бакъайым, кимнинъ кълусынъ?» — дей. Умер: «Бояджынынъ къл-

лум», — деп джеваплана. Оджасы, ачувланып, Умернинъ къулакъларыны бура ве бир-эки шамар ура. Эртеси оджасынынъ текрар берген айны шу суалине, Умер кене: «Бояджынынъ къулум», — дегени киби, оджасы: «Ай, ахмакъ, Аллау-Таала тургъанда, сен насыл ола да, бояджынынъ къулу оласынь?» — деген.

Умерчик, алып кельген чечеклерини косътеререк: «Бу чечеклерни, ёкъса сиз боядынъызмы, оджам? Мен бу чечеклерге чешит renkлер берген бояджынынъ къулу олам», — деген экен.

(Э. Шемъи-заде)

42-иш. «Къырымтатар тилинден имтиан» серлевалы диалог тизинъиз. Диалог иштиракчилери: *къырымтатар тили оджасы ве 6-нджы сыныф талевеси*. Диалогынъызны дефтерге, токътав ишаретлерини догъру къойып, язынъыз.

43-иш. Ашагъыда берильген лятифени роллер боюнджа ифаделли окъунъыз. Токътав ишаретлерини догъру къулланып, дефтеринъизге кочюринъиз.

Ахмет ахайдан

Хораз, саба уянгъанда, не ичюн бир аягъыны котерип тура деп сорайлар.

Ахмет ахай

Шуны да бильмейсинъиз: эгер хораз эки аягъыны да бирден котерсе, йыкълар даа... дей.

44-иш. Берильген метинни окъунъыз. Диалогны кочюрип язынъыз. Токътав ишаретлерини догъру къоюнъыз.

Олар ёлдан бурулып, богъдай ызанына кирдилер ве байыр устюне коте-рилип башладылар. Диявер богъдай саплаына сарылып йыкъылды ве шеньликнен кульди.

Мукъайт ол деди бабасы. Даа балкъурт тишлемесин.

Мында балкъурт не япа деп сорады огълу.

Бал йыгъалар.

Я мен балны коръмейим де деди огълу.

О, даа бал дегиль, чечеклернинъ татлы шырасы. Балкъуртлар шыраны тамчы-тамчы топлап, бал сепетлерге алып кетелер, сонъ анда бал япалар.

Насыл меракълы деди огълу.

12-нджи дерс

МУРЕККЕП ДЖУМЛЕ

Тильшынаслыкъ мевзусында сёз юрсетемиз:

1. Муреккеп джумле къач адий джумледен асыл ола?
2. Муреккеп джумлени тешкиль эткен джумлелер насыл васталар ярды-мынен озъара багъланырлар?

45-иш. Берильген метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, кочюрип язынъыз.

Аметханнынъ кельгени акъкъындаки хабер тез даркъады, бири-бири артындан тувгъанлар, достлар келип башладылар.

Акъшам шень ве шаматалы дюгюн олды. Достлар ве тувгъанлар Аметханнынъ, онынъ ана-бабасы шерефине чокъ аджайип сёзлер, алгъышлар айттылар.

Гузель Алупка узерине сакин ве салкъын акъшам энди. Кок парлакъ йылдызларгъа толып къалды. Мусафирлер бирер-экишер сагълыкълаша башладылар. Оларны озгъарып чыкъкъан Аметхан эппи вакъыт азбарда турды. Серин ельчик къаранлыкъта тереклерге барып уруна, оларнынъ япракъларыны шувулдата, денъиз беттен ёсун^Ф къокъусыны алып келе.

(Э. Арифов)

46-иш. «Аметхан — халкъымызнынъ гъурурыдыр» серлевалы метин язынъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз:

1. Муреккеп джумле къач адий джумледен ибарет?
2. Адий джумлелер озъ аралары насыл васталарнен багъланалар (интонация я да багълайджы)?

47-иш. Эдебият дерслигинъизден дёрт муреккеп джумле сечип, дефтеринъизге язынъыз ве талиль этинъиз.

48-иш. Метинни окъунъыз. Джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъиз.

Олар Джума Джамиге барып еткенде, балабан софанынъ ичи чешит бичимдеки галошлар ве этиклернен, чий ве къатранлы чарыкъларнен, чабла ве налынларнен толугъа эди. Диварлары бинъ тюрю орьнеклер ве леваларнен безетилген джамининъ ичинде адам чокълугъындан ине ташламагъа ер ёкъ эди.

Ичери келип кирген адам янъы къады дегиль де, ешилъ къаваукълары Сеит-Джелиль эфенди эди.

(Ю. Болат)

49-иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Джумлелернинъ баш азала-рыны къайд этинъиз.

Сафдиль юрек^Ф — кунеш нуру, о, перденен тутулмай,
Къобаларны, йылгъаларны айдынлата нурунен.

Геджелернинъ къаранлыгъы ондан къачып къуртулмай,
Эр гедженинъ сабасы бар, нур эр даим онынънен.

(Р. Бурнаш)

13-юнджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

КЕНЪ ВЕ ТАР МЕВЗУ

50-иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Мундериджесине бакъып, эсас фикрини, мевзусыны таинленъиз.

Бир яш турначыкъ, не олды бильмем, къанатындан яраланды. О, чалынып алынган ашлыкъ ызанынынъ ичинде кокке котерильген турналар сюрюси артындан котериледжек олып чекише, секире, лякин учып оламай.

Балалар, кѳушчыкѳнынъ янына чапып баргѳанда, пек аджындылар. Энъ уйкени — Муртаза, турначыкѳнынъ янына келип, онынъ башыны, аркѳасыны сыйпады, эвине алып кетти. Кѳанатынынъ ярасыны чулнен багълады.

Бир кѳач кунъден сонъ, турначыкѳ тюзельди ве учып кетти.

(С. Вануевден)

Мевзулар (метин, инша, агъзавий чыкѳышларнынъ мевзулары) **кенъ** ве **тар**, муайен ола билирлер.

Меселя: *юкѳарыда берильген метиннинъ кенъ мевзусы — табитны кѳорув. Тар мевзусы исе — балалар яралангѳан турначыкѳкѳкѳа ярдым этип, джаныны сакѳлагѳанлары.*

Кенъ мевзу бир кѳач тар мевзулардан ибарет олур. Тар мевзу кенъ мевзунынъ бир кѳысмы оларакъ келир.

51-иш. «Мектеп» деген кенъ мевзугѳа аит олгѳан бир кѳач тар мевзулар боюнджа кѳыскѳа метинлер язынъыз.

1. Мектеп багъчасы.
2. Мектепнинъ спорт мейданы.
3. Мектеп оджалары.
4. Мектепнинъ бинасы.
5. Мектеп — бильги чокѳрагѳы.

◆ Язгѳан метинлерингѳизде джумле азаларыны сызыкѳларнен бельгиленгѳиз.

52-иш. Метинни окѳуп, чешитини бельгиленгѳиз (икѳе, тариф, фикир юрютюв). Метиннинъ мундериджесине эмиет берип, муэллиф ифаделеген эсас фикирни кѳайд этингѳиз. Кенъ мевзугѳа кирген тар мевзуларны бельгиленгѳиз.

Абий агѳа озюнинъ догѳрулыгѳынен, ишкузарлыгѳынен озъ койдешлери, атта кѳомшу койлер арасында шурет кѳазангѳан. Кѳызы Арзынынъ дюльберлиги, чеберлиги Абий агѳанынъ шуретини бир кѳат даа арттыра экен.

Гузель Арзынынъ бою узун, бели индже, къашлары къара, чатма экен. Онынъ комюр киби къара, ири козьлери, вишне тюсю киби дудакълары, асылгъан нар киби къырмызы дюльбер янакълары чокъ къальблернинъ ягъыны ириткен.

Койдеки къомшу къартанайчыкълар Арзынынъ янакъларыны сыйпамай, къартбабайлар да Абий агъанынъ азбары янындан кечкенде тютюн чубукъларыны даа зияде думанлатмай, Абий агъагъа озьлерининъ рагъбет ве сайгъыларыны косътермей, кечмей экенлер.

Бир кунь Арзы, чешмеге келип, гюгюмини чешме туюне ерлештирген. Чешменинъ суву шенъ тюркюлеринен гюгюмнинъ ичине акъа экен.

Бирден, онынъ башы устюнде бир шей къыбырдагъан. Бириси, мышыкъ киби онынъ огюне сычрап тюшкен. Эки къуветли къол, бахытсыз къызчыкънынъ индже белине сарылгъан. Аджи бир сес чыкъаргъан, лякин шу саат агъызыны эки къол къапаткъан, башына чувал саргъанлар.

Хаин хырсызлар къыйметли авларыны омузларына атып, догъру гемилерине ёллангъанлар. Оларнынъ ёлбашчысы Али баба экен.

(«Арзы къыз» эфсанесиден)

53-иш. Ашагъыдаки вазиятке эсасланып, диалог тизинъиз: бир талебе — музей хадими, экинджиси — музейге кельген мектеп талебеси.

54-иш. «Биринджи окъув кунюнинъ сабасы» серлевалы метин язынъыз. Бу кунъки сабанъыз насыл дуйгъуларнен башланды? Не яптынъыз? Оджаларынъыз, достларынъыз сизни насыл къаршыладылар? Сизинъ, достларынъызнынъ, мектебинъизнинъ омрюнде насыл денъишмелер олгъан?

Язгъан джумлелеринъизде синоним, антоним сёзлерини, хитап, диалогларны къулланынъыз.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

14-юнджи дерс

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИНИНЪ ЛУГЪАТ ТЕРКИБИ

- ◆ Берильген сёзлерни ашагъыдаки джедвельге ерлештиринъиз.

Морфология, рецепт, портрет, махредж, къыз бала, синоним, параллелограмм, боя, чалыша, ревматизм, раатлана, ресим, лексикология, илядж, на-тюрморт, тангенс, йигит, къырмызы.

Чешит сааларда къулланылгъан сёзлер

Тильшына-лыкъта	Тиббиятта	Тасвирий санатта	Риязиятта	Эр анги бир саада
...	...	...	...	...

Тильде олгъан сёзлер онынъ лугъат теркибини, яни лексикасыны теш-киль этелер.

Сёзлернинъ чокъусы эр кеске анълайышлыдыр. Бойле сёзлер лугъат теркибининъ *умумхалкъ сёзлери* сайылалар.

Меселя: *ана, баба, эниште, тизе, ала, кете, къырмызы, яза, отъ-мек, къартана, къартбаба, буюк, тез, ярын, яхшы.*

Бу сёзлер эр кеске анълайышлы олып, эр кес оларны озъ нутукъла-рында фааль къуллана.

55-иш. Ашагъыдаки метинни кочюрип язынъыз. Умумхалкъ ве музыкада къулланылгъан сёзлерни къайд этинъиз.

Къавал чешит тюрю агъачтан япыла. Онынъ узунлыгъы 250—300 мм. Къавалнынъ 6—7 теши-ги ола. Ашагъыда бир тешиги ола.

Къавалнынъ сеси онынъ узунлыгъына, къыс-къалыгъына ве устюндеки тешиклерине багъ-лыдыр.

Къавал Къырымда, эсасен, чобанлар арасында даркъалгъан чалгъы музыка аleti олып къалды.

Къавалнынъ сеси йымшакъ ве назик. Онда би-зим эски созукълы авалар пек гузель янъгъырай.

(Э. Налбандов)

56-иш. Берильген метинни окъунъыз. Джумлелердеки сёзлерни эки сырагъа язынъыз: 1) умумхалкъ сёзлер; 2) эдебиятта къулланылгъан сёзлер.

Ашыкъ Умернинъ хызмети, тек шаирликте дегиль, музыка саасында да буюк. О, озъ шиирлерини шифахий, агъыздан яраткъан, сазыны чалып, йырлагъан. Онынъ озюнинъ аджайип, хош сеси олгъан. Йырлары бестекарлар ве кендиси тарафындан сазгъа уйдурылгъан.

Халкънынъ мешур шаири Ашыкъ Умернинъ яшагъан заманы пек артта, узакъта къалды. Ашыкъ Умер — поэзиямызнынъ ифтихары.

(Б. Гъафаров)

Бизим нуткъумыз, эсасен, умумхалкъ сёзлеринден къурула. Лякин къырымтатар тилинде эр кес къулланмагъан, тек бир зенаат саиплерининъ нуткъунда раст кельген сёзлер бар.

Меселя: *неологизм, архаизм* киби сёзлерни тильшынаслар къулланалар. *Инсаннынъ* чалышкъан ишинен, огърашкъан унеринен багълы сёзлерге *зенаат-унерге аит олгъан сёзлер* дерлер: *виргуль, нокъта, замир, исим, нида, фииль (тильшынаслыкъкъа); чавдар, богъдай, арпа, кубре, алма, ашламакъ (кой ходжалыгъында); айван, мал, къашагъа, ахыр, аран, пичен, тобан, кепек, аджыткъы (айванасрывджылыккъа); эренде, козев, эскендже, чёкюч, кельпеден (дюльгерликке); сарылыкъ, богъма, верем, сытма (тиббияткъа) аит.*

57-иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Умумхалкъ сёзлерини къайд этинъиз. Зенаат-унерге аит олгъан сёзлерни сечип, оларнынъ маналарыны анълатынъыз.

Зурна зердали я да дут агъачындан япыла. Узунлыгъы 370 мм. Чалмакъ ичюн еди тешиги ола. Ашагъыда — бир тешик, къалгъаны — юкъарыда.

Зурнанынъ ашагъы, кенъ тарафы кларнетке бенъзей, лякин азчыкъ кенъдир ве устюнде учъ дане кичик тешичиклери ола (бу резонанс ичюн олса керек). Чалгъан тарафында агъач втулкачыгъына къамыштан япылгъан сенечик ерлештириле. Зурнанынъ сеси пек кучлю ве кескиндир. Зурна, чокъусы, ансамбллерге къошулып чалына.

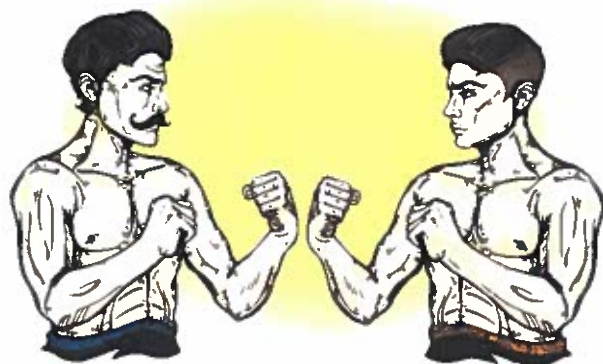
(Э. Налбандов)

58-иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз. Чешит илимлерде къулланылгъан сёзлер.

Тильшынаслыкъта	Химияда	Джогърафияда	Геометрияда	Тарихта
...	...	...	...	...

59-иш. Метинни окъунъыз, спорт зенаатына аит сёзлерни сечип язынъыз.

1972 сенеси Мюнхен шеэринде отъкерильген Олимпия оюнларында алтын медаль къазангъан белли курешчи, халкъымызнынъ аджайип огълу Рустем Казаковнынъ дюньяда намлы чыкъышы бизни пек севиндирген эди.

Буюктен-буюк «Рингхалле» залы — рыкъма-рыкъ. Сонъки финал куреши. Олимпия чемпионы ким оладжакъ: гъарбий Германиялы курешчи Ганс Юрген Вайльми, ёкъса, бизим Рустем Казаковмы? Бу куреш бутюн дюнья матбуатында ве телевидениесинде кениш суретте беян этильген ве спорт мутехассыслары тарафындан дефаларджа талиль этилип айдынлатылгъан эди.

Курешнинъ башында Вайль бир кереден уджюмге кечти. Рустем исе гуя: — «Уджюм эт, уджюм эт, мен сабыр этип турайым...», — дей эди. Вайль апансыздан йылдырым тезлигинен кокюске урув усулыны къулланды, Рустем исе «копюр» вазиятинде къалды. Немсе бир кере «накат» япты, бир даа япты...

— Чыкъ, чыкъ «копюрден»! — деп къычырды шамата ичинде Рустемге джыйма командамызнынъ тренери Геннадий Сапунов.

Рустем мисли корюльмез джамбазлыкънен хавфлы вазияеттен къуртулып чыкъты, шу ерде озю янъы усул къулланды.

Биринджи девирнинъ сонъуна эки сание къалгъанда, Рустем аркъадан ташлав усулыны къулланды... Вайль, гурс этип, ерге, куреклери устюне тюшти.

Бир дакъыкъадан сонъ арбитр Рустем Казаковнынъ элини котерди. Гъалебе! Дюльбер, аджайип^Ф гъалебе!

Бир дакъыкъадан сонъ арбитр Рустем Казаковнынъ элини котерди. Гъалебе! Дюльбер, аджайип^Ф гъалебе!

(Р. Мамбетов)

60-иш. «Къырымтатар спортчулары» мевзусында субет кечиринъиз.

61-иш. Берильген сёзлерни джедвельге ерлештиринъиз.

Балалар, компьютер, кетмек, бухгалтер, гузель, зарф, чапа, эренде, козь, динълемек, пычкы, дагъ, сытма, аджджы, оксюрюк, ойле, косинус, саба, магний, къартлар.

Умумхалкъ сёзлер	Зенаат-унерге аит сёзлер
...	...

15-инджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

АДИЙ ВЕ МҮРЕККЕП ПЛАН

62-иш. Ашагъыда берильген метинни дикъкъатнен окъунъыз. Мундериджесине эсасланып, серлева къоюнъыз.

Йылнынъ эр бир мевсими койлюлер ичюн бири-бири артындан япылмасы керек олгъан ишлерни хатырлата. Хусусан, кузь айлары ялы боюнда яшларгъа энъ месулиетли, даврамакъны талап эткен вакъыт ола.

Джевизлерни кѡакѡмакѡ, юзюмлерни джыйып подвалларгѡа ташымакѡ, согѡанлар чыкѡарылгѡан сонѡ, багѡ-багѡ орюп, кѡурутмакѡ, кеч пишкен алма, армут, эрик, ювез, хурма, инджирлерни джыйып, тузламакѡ керек ола. Тамам шу вакѡытлары да дагѡларда берекет номай ола. Ахлап, адж-джы алма, кѡызылчыкѡ, мушмолла, фындыкѡ ве дигер дагѡ емишлери де пишелер.

(Дж. Аметов)

63-иш. Ашагѡыда берильген анѡлатманы дикѡкѡатнен окѡуп, 62-иште берильген метиннинѡ планыны тизинѡыз.

Метиннинѡ планыны насыл тизмели?

1. Метинни окѡунѡыз, анѡлашылмагѡан сѡзлернинѡ манасыны ачыкѡ-ланѡыз.
2. Метиннинѡ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленѡыз.
3. Метинни мундеридже джеэттен кѡысымларгѡа болюнѡыз.
4. Планнынѡ кѡаралама шеклини язынѡыз. Бу планы метиннен тенѡештирип бакѡынѡыз: планынѡызда метиннинѡ мундериджеси акс олунгѡанмы; планынѡ кѡысымлары бири-биринен багѡлымы, метиннинѡ эсас фикри ве мундериджесини акс этелерми?
5. Бу плангѡа эсасланып, метинни икѡе эте билирсизми?
6. Кѡаралама шеклини тешкерген сонѡ, планынѡ темиз шеклини кочю-рип язынѡыз.

Адий ве муреккеп план

Метиннинѡ планы **адий** ве **муреккеп** ола билир. Адий план метиннинѡ эсас кѡысымларына кѡоюлгѡан серлевалардан тизилир. Муреккеп планынѡ теркибине бир кѡач суаль кире. Бу суаллер метиннинѡ кѡысымларына кѡоюлгѡан серлеваларнен багѡлы ве бир кѡач уфакѡ парчалардан ибарет олурлар.

Муреккеп план узеринде чалышкѡанда, биз малюматны умумийлештирмеге, тертипке чекмеге огренемиз.

Меселя: Джевдет Аметовнынѡ юкѡарыда берильген метни боюнджа бойле адий план тизмек мумкюн:

1. Кузь кельди.
2. Давранмакѡны талап эткен ишлер.
3. Кузьде орманларнынѡ денѡишмеси.

Эр бир кѡысымны даа да муайенлештирип, суаллерге больсек, муреккеп план тизилир:

1. Кузь кельди:
 - а) яшлар ичюн ишлер арта.

2. Давранмакъны талап эткен ишлер:
 - а) багъ-багъчаларда, дагъда, бостанларда пишкен мейва, емиш, себзени джыйып, тузламакъ.
3. Кузьде орманларнынъ денъишмеси:
 - а) тереклернинъ япракълары сарара, тѣкюле;
 - б) чамларнынъ сырдашувы.

64-иш. Ашагъыда берильген мевзулардан бирине инша язынъыз.

1. Меракълы вакъиа.
2. Этрафымыздаки муджизелер.

Иншагъа азырлангъан вакъытта, бир сыра тевсиелерге риает этинъиз:

1. Эр бир мевзуны тарифлегенде, козетильген меракълы вакъиаларны муайенлештирмек керек.
2. Хатырланъыз: не ерде, не вакъыт, насыл вазиетте сиз меракълы вакъианы коръдинъиз. Сизинъ дикъкъатынъызны нелер джелъп этти? Бельки сиз аселет бу вакъианы козетмек макъсадынен чыкъкъандырсынъыз? Козетювлерден сонъ, насыл нетиджелер чыкъардынъыз?

65-иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, диалог тизинъиз: бир талебе — китап сатыджы, экинджиси — китап (урба, себзе, мейва, оюнджакълар, эрзакъ) алмагъа кельген мектеп талебеси.

16-нджы дерс

ЗЕНААТ-УНЕРГЕ АИТ СЁЗЛЕР

Зенаат-унерге аит сёзлер лугъат, энциклопедияларда изаатланалар. Изаат лугъатларында бойле сёзлернинъ янында тюрю къайдлар къоюлмалы: *махс. (махсус), ряз. (риязият), тильшын. (тильшынаслыкъ), тибб. (тиббият)* ве иляхре. Илим, санат, техника иле багълы махсус сёзлерге я да сёз бирикмелерине *термин* дерлер.

66-иш. Метинни окъунъыз. Тильшынаслыкъ терминлерини сечип, кочюринъиз.

...Б. Чобан-заденинъ «Къырымтатар ильмий сарфы» ильмий эсери учь болюктен ибареттир: 1) тасвирий къысым; 2) мукъаесели (тенъештирюв) къысым; 3) тарихий къысым.

Кириш сёзюнде Б. Чобан-заде тильнинъ пейда олувы, нутукъ азалары, сёзнинъ сес теркиби ве манасы, тюрк-татар халкъы ве онынъ тили, эдебий ве джанлы тиль, тильнинъ ичтимаий эмиети акъкъында кыыскадан малюмат бере.

Тасвирий кыысымда муэллиф шимдики тильдеки сайтлерни (созукъ сеслерни) ве самитлерни (тутукъ сеслерни) тасниф эте. Созукъ сеслерни тасниф эткенде, Б. Чобан-заде тильнинъ вертикаль ве горизонталь арекетини козьде тута. Тильнинъ вертикаль арекетине коре, созукълар эки группагъа болюне: къалын (алчакъ) ве индже (юксек). Тильнинъ вертикаль арекетине коре, созукълар учъ группагъа болюне: танълай аркъасы (а, о, у, е, ю), танълай ортасы (ы, э) ве танълай огю (я, и). Тутукъ сеслерни тасниф эткенде, муэллиф оларнынъ пейда олгъан ерини (дудакъ, тиш, танълай огю, танълай ортасы ве танълай аркъасы), давушнынъ иштирак этювини (садалы ве сагъыр) косьтере.

(А. М. Меметов)

67-иш. Ашагъыда берильген терминлерни джедвельге ерлештиринъиз.

Тильшынаслыкънынъ кыысымларына аит терминлер

Фонетика	Лексикология	Морфология	Синтаксис
...	...	...	...

Джумле, созукъ сес, исим, сёз бирикме, синоним, муптеда, сайы, тутукъ сес, айырыджы, зарф, ариф, омоним, тамамлайыджы, чокъманалы сёз, муреккеп джумле, сёзнинъ лексик манасы, хабер, сёзнинъ кочъме манасы, сыфат, ал.

◆ Бу терминлернинъ анълаткъан маналарыны агъзавий шекильде изаатланъыз.

68-иш. Берильген макъале парчасыны окъунъыз. Джумлелерде олгъан сёзлерни эки сырагъа язынъыз: 1) умумхалкъ сёзлер, 2) зенаат-унерге аит сёзлер.

Мукъаесели кыысымда Б. Чобан-заде тюрк тиллерини гениалогик таснифке коре насыл чешитлерге аит, менсюп олгъаныны бильдире: «Урал-Алтай аилесининъ беш пытагъы бардыр: 1) фин яки фин-угъор, 2) самоед, 3) манджур яки тунгъус, 4) мугъул, 5) тюрк-татар». Эр бир пытакъта бир чокъ

тиллер олгъаныны да къайд эте. Месея, тюрк-татар пытагъына якъут, чуваш, алтай, телеут, къумандин, енисей, урянхай, барабин, къыргъыз, ногъай, къумыкъ, къарачай, башкъырт, сарт, озъбек, туркмен, османлы, къазан татар, къырымтатар, азери (азербайджан) ве къун тиллери кирелер.

(А. М. Меметов)

69-иш. Ашагъыда берильген терминлерни джедвельге ерлештиринъиз.

Нокъта, эбедий кочюриджи (вечный двигатель), миллет, эфсане, сынфий куреш, виргюль, языджы, линза, ялгъама, капитализм, шиир, сонъсуз кесир (бесконечная дробь), мунасебетчи, девлет, поэма, синус, яньгъыравукъ тутукъ, серлева, инкъиялп.

Сиясий-ичтимай	Эдебиятшынаслыкъ	Тильшынаслыкъ	Физика-математика
...	...	...	...

17-нджи дерс

АСЫЛ КЪЫРЫМТАТАР ВЕ АЛЫНМА СЁЗЛЕР

Къырымтатар тилининъ лексикасы асырлар девамында тертип этиле, деньише. **Лексика эки ёлнен зенгинлеше:**

1. Тилимизнинъ темелинде олгъан сёзлерге тюрюю ялгъамалар къошулувынен яньы сёзлер япыла: *башлыкъ* (*баш + лыкъ*), *къуванчлы* (*къуванч + лы*), *такъатсыз* (*такъат + с ыз*) киби. Бойле сёзлер къырымтатар тилинде япылгъаны ичюн оларгъа *асыл къырымтатар* сёзлери дейлер.

2. Башкъа тиллерден кирген алынма сёзлер. Кечмиште иран ве арап тиллеринден сёз алув фааль олгъан олса, сонъки етмиш йыл зарфында башкъа тиллерден сёз алув фааллешти. Бойлеликнен, *метр, грамматика, параллель, орган, комедия* киби юнан сёзлери; *губернатор, кандидат, план, директор, радио* киби латин сёзлери; *ракета, кран, шахта, полиция, галстук, лагерь, орден, шомпол* киби немсе сёзлери; *костюм, пальто, роман, сержант, маршал, банк, компания, кабинет* киби франсыз сёзлери; *футбол, баскетбол, волейбол, бокс, чемпион, митинг, вокзал, трамвай* киби англиз сёзлери къырымтатар тилине рус тили вастасынен келип киргенлер. Булардан гъайры, *самолёт, паровоз, самовар, колхоз, совхоз, стол, пулемёт, теплоход* киби асыл рус сёзлери де къырымтатар лексикасында баягъы бардыр.

70-иш. Ашагъыда берильген сёзлерни эки сырагъа болип язынъыз: биринджи сырагъа асыл къырымтатар сёзлерини кирсетинъиз; экинджи сырагъа исе рус сёзлерини я да рус тили вастасынен кирген сёзлерни язынъыз.

Озен, физика, чапмакъ, телевизор, денъиз, олимпиада, ёлджу, теннис, тизе, апте, спорт, яза, кларнет, лексика, баш, ель, лейтенант, учуджы, химия, къалем, маса, атом, копюр, лампа, кой, эв, труба, ярыкъ, кинотеатр, чыракъ, актёр, ягъмур, режиссёр, чубукъ, дирижёр.

71-иш. Метинни окъунъыз. Рус тили вастасынен тилимизге кирген сёзлерни тапып, кочюринъиз.

Инсанлар та эвельден озъ санатынен меракъланып кельгенлер. Бизге оларнынъ музыка акъкъындаки чешит меракълы вакъиалары келип етишелер.

Египет пирамидаларында, эски рум вазаларынынъ устюндеки ресимлернинъ арасында биз йырлагъан я да музыка алетини чалгъан чалгъыджыларны коремиз.

Алимлер, археологлар ер тубюнден къазылып тапылгъан савут парчалары устюндеки шекиллерден халкънынъ о вакъытларда насыл яшагъаныны анълайлар.

(Э. Налбандов)

72-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Джумлелерде олгъан асыл къырымтатар сёзлерини къайд этерек, оларны бир сызыкънен косътеринъиз, рус тили вастасынен кирген сёзлерни исе эки сызыкънен къайд этинъиз.

Меним Селим деген бир достум бар^С. Мен оны пек сая ве севем. Акъыллы бир йигит. Мектепнинъ химия ве физика лабораториялары ичюн достум бир такъым муреккеп алетлер ясап кетирди. Математика боюнджа да районда онъа тенъ келе биледжек бала ёкъ^Ф. Шунынъ ичюн Селимни Кивеге, Бутюнсоюз яш математиклер олимпиадасына ёлладылар.

(Э. Умеров)

73-иш. Юкъарыдаки макъаладе мисаль оларакъ кетирильген иран, юнан, арап алынма сёзлеринен джумлелер тизип, дефтерге язынъыз.

18-инджи дерс

ЭСКИРГЕН СЁЗЛЕР ВЕ НЕОЛОГИЗМЛЕР

Сёзлер халкънынъ омрю иле сыкъы суретте багълыдыр. Базы бир шей, эшья, алет, урбалар кет-кете къуланувдан чыкъалар. Бу предмет ве адиселерни адлагъан сёзлер де къуланылмай къалалар.

Меселя: *чарыкъ, джуббе, фазтон.*

Лякин базы сёзлернинъ озю эскирсе де, манасы сакъланып, шу мананы ифаделейиджи башкъа сёзлер мейдангъа келе: *фыркъа — партия, леб — дудакъ, димагъ — мий, акъыл, пунар — чокъракъ.*

Фааль къуланувдан чыкъкъан сёзлерге *эскирген сёзлер* дерлер.

74-иш. Ашагъыдаки шиирни окъунъыз. Эскирген сёзлерни бельгилеъиз.

Азгъана эсимни джыйгъан сонъ, турсам,
Азгъана йип тапып, керьямны къурсам,
Балагъа, озюме ашайджакъ чыкъар,
Тырышкъан къаяны, дагъларны йыкъар.
(Б. Чобан-заде)

75-иш. Эдебият дерслигинъизден, Ахмет ахай лятифелеринден эскирген сёзлернен кельген джумлелерни кочюрп язынъыз.

76-иш. Джумлелерни кочюрп язынъыз. Эскирген сёзлерни къайд этинъиз.

Мемет бир къач^Ф койдешинен берабер ёлгъа чыкъкъан эди. Меметнинъ аягъында чий териден орюльген тешик чарыкълар... Мемет чарыкъларыны чылгъавларына сарып, къодалагъына ташлады. ...О, кольмегининъ енълерини йыртып алды, аякъларына кечирди ве чарыкъларынынъ тасмаларынен сыкъ-тырып багълады.

Къодалагъына бир чувал ашлыкъ ерлештирип, дегирменнинъ къапусына якъынлашты. Лякин богъдай чеккен дегирменташ токътап къалды.

(Черкез Али)

Илим ве техниканынъ, санатнынъ, ичтимаий омюрнинъ инкишафы саесинде янъы алетлер, машиналар, ихтиралар пейда ола. Буларнен берабер тилимизде оларны адлайыджы сёзлер асыл ола.

Меселя: *компьютер, дизайн, дискета, менеджер, фломастер.*

Тилимизде пейда олгъан янъы сёзлерге *неологизмлер* дейлер.

77-иш. Ашагъыдаки неологизмлер не вакъыт пейда олдылар?

Фломастер, видеомагнитофон, ракетодом, космонавт, компьютер, дисплей, космик геми, дургъунлыкъ деври, кяинат, лицей, орбиталь комплекс.

78-иш. Газета, меджмуалардан неологизмлернен кельген джумлелерни сечип, дефтеринъизге кочюринъиз.

79-иш. Метинни окъунъыз. Джумлелерде олгъан сёзлерден ашагъыдаки джедвельге экишер сёз язынъыз.

Умумхалкъ сёзлер	Зенаат-унерге аит сёзлер	Алынма сёзлер	Эскирген сёзлер	Неологизмлер
...	...	...	...	...

Тарихий кысымнынъ башында Б. Чобан-заде: «Тилимиз къач яшында», деген суальни къоя ве онъа джевап бермеге тырыша. О, тюрк-татар тиллерининъ келип чыккышы акъкъында бир къач назариелер кетире. «Бойле назариелерден бириси «шумир» ве яхуд (сумир, сумар) тили ве эдебияты акъкъында мевджут олгъан назариедир». Археология тедкъикъатлары илериереке, Месопотамияда Иса пейгамбер догъмаздан бир къач бинъ сенелер эвель «сумир» ве «акъкъад» намында эки къабиленинъ яшагъаны анълашылды. «Сумирлер не ари (арийцлер), не де сами несLINE менсюп олмайып, ильк эвель, яни даа Месопотамияда сами къавмлар корюнмезден эвель, медениет, шеэр, укюмет къурмыш ве язы язмыш, ресим чызмыш бир халкъ олмуш». Оларнынъ тили урал-алтай аилесининъ тюрк-татар пытагъына якъын бир тиль сайыла. Лякин бу меселе даа яхшы чезильгени ёкъ.

(А. М. Меметов)

80-иш. Ашагъыдаки джедвельден файдаланып, къырымтатар тилининъ лугъат теркиби акъкъында агъзавий шекильде чыккыш япынъыз.

81-иш. Юкъарыда кетирильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

82-иш. Ашагъыда косътерильген фенлерге аит терминлер тапып, оларны нокъталар ерине язынъыз.

Джогърафия: ...,

Эдебият: ...,

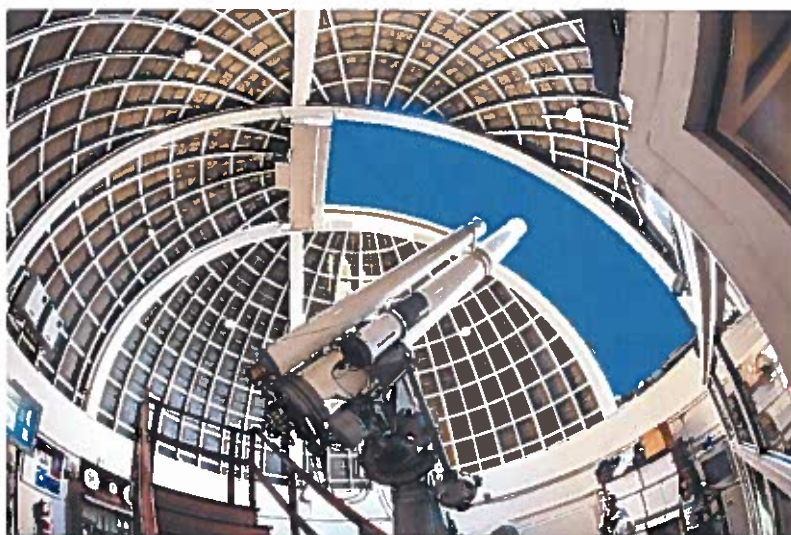
Риязият: ...,

Ана тили: ...,

Рус тили: ...,

Украин тили: ...,

83-иш. «Компьютер одасы», «Обсерваторияда» мевзуларындан бирине метин язынъыз. Джумлелеринъизде умумхалкъ, зенаат-унерге аит, башкъа тиллерден кирген сёзлер ве неологизмлерни къулланынъыз.

84-иш. Ашагъыдаки неологизмлер ярдымынен джумлелер тизинъиз.

Видеотелефон, информатика, электрон эсаплав машинасы (ЭВМ), видео-кассета, брокер, маркетинг.

ФРАЗЕОЛОГИЯ

19-ынджы дерс

ФРАЗЕОЛОГИК БИРИКМЕЛЕР

85-иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёз бирикмелерини сечип язынъыз. Бу бирикмелернинъ маналарыны анълатынъыз. Бирикмелерни тешкиль эткен сёзлер догъру манада къулланылгъанмы, я да кочъме манадамы?

— Саба шерифлер хайырлы олсун! — деди онъа къонакъбай. — Насыл, бир ёрукъ олдынъызмы?

— Раббиге шукюр...

— Буюрынъыз, енге, замет олмаса, сиз де къонагъа чекилинъыз, ачыкъкъандырсынъыз.

— Ёкъ, ёкъ, джаным. Алла сагълыгъынъны берсин, бир фильджан къавенен мени анадан догъма савулттынъ. Текаран даа юкъласам, текмилъ озюме келирим.

— Кериме енге, эгер разы олсанъ, мен Алимни озюмнен берабер табангъа аладжакъ олам, — деди аякъкъа котерильген къонакъбай. — Айлыкъ бермеселер де, балалар анда богъаз токълугъына ишлейлер. Биринджи вакъытларда акъча дегиль, зенаат къазаныр.

(Ю. Болат)

Къайд олунгъан бирикмелердеки сёзлерни тюшюрип къалдырмакъ, я да денъиштимек оламы? Бирикмелердеки эр бир сёз джумле азасы вазифесини беджерем, я да бутюн бирикме бир джумле азасы олып келеми?

Сёзлер сёйлешюв нетиджесинде бир-бирине къошула ве сёз бирикмелерини мейдангъа кетирелер. Сёз бирикмелери эки тюрлю ола — **сербест ве тургъун**. **Сербест сёз бирикмелери нутукъ джерьянында япыла: эв (аран, кумес) къурмакъ; бабамнынъ (агъамнынъ, эмджемнинъ, дайымнынъ) къалпагъы ве иляхре.** Бойле сёз бирикмелерининъ манасы оларны тешкиль эткен сёзлернинъ маналарындан келип чыкъа.

Тургъун сёз бирикмелерине **фразеологик сёз бирикмелери** дейлер. Лакъырды вакътында олар азыр алда нутукъкъа кирсетиле.

Меселя: *агъыз къулакъларгъа етмек, баш джоймакъ, джан агъырмакъ, козь тиймек, турна къонгъан ерни косьтермек, ит масхара-расы этмек.*

Фразеологик бирикмелерни огрениджи илимге **фразеология** дерлер.

86-иш. Берильген метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёз бирикмелерининъ маналарыны аңлатынъыз. Фразеологик бирикмелери олгъан джумлелерни кочюрип язынъыз.

Асаннынъ онынъ (Хасап Йыбрамнынъ) элинде чобанлыкъ эткени энди экинджи йыл. О, бу вакъыт ичинде Хасап Йыбрамдан докъуз кере **котек ашагъан** эди. Учъ кересинде онынъ **эси джоюлып**, йыкылып къалгъан **ве, башына эси кельген** сонъ, афталарнен не джюрип олгъан, не отурып олгъан, не де ятып олгъан эди.

(У. Ипчи «Асан»)

87-иш. Ашагъыда берильген фразеологик бирикмелер иле агъзавий суретте джумлелер тизинъиз.

Козьден кечирмек, къулакъ асмакъ, джан агъыртмакъ, кунъ корьмек, джаны янмакъ, ишинъ тюшмек.

88-иш. Метинни окъунъыз. Фразеологик бирикмелерни тапып, дефтерге язынъыз.

Садыкъ акъай да, Зеври де токътадылар. Менбари акъай ве дигерлери де тыныш чыкъармай, Якъубнен Эрзаденинъ сёзлерине къулакъ чевиргенлер.

Садыкъ акъайнынъ лафларында терслик бар, къаз къокъусы кельмесе де, ондан башкъа бир къокъу келе.

Садыкъ къызарды, бираз сонъра юзюнде къызыллыкъ ерине морлукъ пейда олды, чырайындан зеэрлер тамлай. Лякин, ачувыны дуйдурмайджакъ олып, опыкелейиджи давушнен:

— Сизлернен башкъа чыкълмаз, шу арада къокъу къыдырасыз, — деп сёзюни къыскадан кести.

(Дж. Гъафар)

89-иш. Берильген фразеологик бирикмелерни къулланып, джумлелер язынъыз.

Козьден чыкъмакъ, кокюс кечирмек, ичине джан кирмек, козь ташламакъ, ичинъ-багърынъ янмакъ, иш къайнамакъ.

90-иш. Берильген фразеологик бирикмелерде сыфатлар кочьме манада келерек, исимлернен кёшулып янъы мана ифаделейлер. Ашагъыдан бу маналарны тапып, бирикмелернен чифтлеп язынъыз.

Алтын эллер, зеэрли тиль, ичи къара, кесик къулакъ адам, агъыр кунъ, ильк къарылгъач, акъ сюек, белли-башлы, келирли-кетерли, агъыр башлы, азгъана ашым — къайгъысыз башым.

Фразеологик бирикмелернинъ ифаделеген маналары:

1. Биринджи хабер кетириджи.
2. Акъылы эксик, тонъкъа, худжур адам.
3. Эр шейнинъ фаркъына баргъан, сезгир адам.
4. Пек сайгъылы, танылгъан адам.
5. Задеканлар табакъасына менсюп адам — бей, мырзалар.
6. Фитнеджи, ифтираджды, куньджю киши.
7. Анъламы тез олмагъан, бир шейнинъ фаркъына тез бармагъан, ашыкъ-магъан адам.
8. Буюк къайгъы, фелякет, дерт, телюке иле багълы кунь.
9. Чокъны талап этмеген, къанааткяр олмакъ, олгъан шейнен кифает-ленмек.
10. Акълы-акъсыз хатыр саймай, акъаретлейиджи, джанына тийиджи сёз-лер айткъан адамнынъ тили акъкъында.
11. Муим, эсаслы, козьге чарпар бир шей.

20-нджи дерс

ФРАЗЕОЛОГИК ВЕ СЕРБЕСТ СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИ

Фразеологик бирикмелер сербест сёз бирикмелеринден фаркъланалар. Фразеологик бирикмелерни тешкиль эткен сёзлер, эксерий алларда, кочъме маналарда къулланылалар ве бутюн бирикме де эксерийетнен кочъме манада ишлетиле. Сербест сёз бирикмелерининъ маналары исе озъ компонентлерининъ маналарындан келип чыкъа, олар джумледе эки ве зияде джумле азасы вазифесини беджермек мумкюн. Фразеологик бирикмелер исе джумле азаларына айырылмайлар ве бутюн алда бир джумле азасы вазифесени беджерелер.

Меселя: *Шевкет, бурун тюбюнден бир шейлер айтып, эвге кирип кетти — ал. Оджа дефтерлерни топлап, языларны козьден кечирди — хабер.*

91-иш. Ашагъыдаки басняны окъунъыз. Къайд олунгъан ибарелернинъ ифаделеген маналарыны анълатынъыз.

Пахыл хораз

Пахыл хораз бульбульни бастырмакъ истей^Ф,
Бир кунь о, къорагъа чыкъа да, дей:
— Бу къушчыкънынъ несини севе экенлер?
Онъа нафиле ерде нам биле бергенлер.

Сеси индже, зайыф, эр кесни ёра.
Амма менимки, बारे, кѳулакѳ толдура.
Буны эшиткен акѳ кѳаз,
(Акѳ кѳаз асла хатыр саймаз).
Хоразнынѳ козьлерине бакѳып, дей:
— Сесинѳ кѳулакѳ толдура, хораз,
Амма келип юреклерге тиймей.

(Ф. Аким)

◆ Сербест фразеологик сѳз бирикмелерининѳ джумледе беджерген вазифелерини айтынѳыз.

92-иш. Ашагѳыда берильген сѳз бирикмелерини джедвельге ерлештиринѳыз.

Сербест сѳз бирикмелери	Фразеологик бирикмелер
...	...

Ёлгѳа минмек, ёл бою кетмек, ёлундан алып кѳалмакѳ, зезрли тиль, сонѳки заман, замангѳа уймакѳ, иненен тикмек, иненен кѳую кѳазмакѳ, бурун котермек, бурун шиширмек, бурун сокѳмакѳ, бурнуны сюртмек, богѳазы агѳыра, богѳаз кермек, бети ёкѳ, гузель бети, бели агѳыра, бель багѳламакѳ.

93-иш. Берильген бирикмелерден фразеологик сѳз бирикмелерини сечип кочюринѳыз. Бир кѳач данесинен джумлелер уйдуруп язынѳыз.

Ёкѳ фияткѳа, зарары ёкѳ, ёл алмакѳ, ёлу ачыкѳ, ёлдан кетмек, ёллар ичинде кѳалмакѳ, тар ёл, ёлгѳа минмек, узун ёл, йипсиз богѳмакѳ, иненен йип, йип богѳазына, гузель бетли, бети ёкѳ, бир адым ер, бир талебе, бурун сокѳмакѳ, бурнуны сюртмек, буюк бурун, богѳазы агѳыра, богѳаз кермек, бош лаф, бош кѳопкѳа, баш язысы, догѳру язы.

94-иш. Берильген метинни кочюрип язынѳыз. Фразеологик бирикмелерни сечип, ифаделеген маналарыны анѳлатынѳыз. Джумле азаларыны бельгиленѳыз.

Кеченлерде торунларымдан хабер алдым^с. Кѳардашым Ибраим Лятифов яза: «Козьлеримиз ёлда кѳалды, сизни дѳрт козьнен беклеймиз, — дей. — Торунларынынѳ сизни саба-акѳшам анѳалар. Кѳартбабайымыз деп бир ола-

лар. Он яшындаки огълум сизге бармакъ ичюн ёлукъ пара топлай. Тездже келинъиз, пайнозю чыкъып кетер, деп кьоркъам».

(Ю. Болат)

95-иш. Теркибинде *баш*, *козь*, *къол*, *юрек* сёзлери олгъан фразеологик бирикмелерни язынъыз. Бу бирикмелернинъ анълаткъан маналарыны изаатланъыз.

96-иш. Эдебият дерслигинъизден фразеологик бирикмелери олгъан джумлелерни сечип, кочюрип язынъыз.

97-иш. Берильген фразеологик бирикмелернинъ манадашларыны сечип, синонимик чифтлерини язынъыз.

Бурну шишмек, ёлуны кесмек, зынджырдан кьуртулгъан киби, ильк невбетте, истегенинъ къадар, бош отурмакъ, огюне чыкъмакъ, къазыкътан кьуртулгъан киби, ильк эвеля, ады-эсабы ёкъ, боштан кьуру юрьмек, дудагъы салынмакъ.

Тильде базан язылувы ве айтылувы бир, маналары исе башкъа-башкъа олгъан ибарелер де расткеле.

Меселя: *сёз бермек (чыкъыш япкъан адамгъа сёз бермек)* — *сёз бермек (ваде этмек)*; *козь юммак (озюни бир де бир шейни корьмемезликке урмакъ)* — *козь юммак (вефат этмек)*.

Бу чешиттеки омонимлерге фразеологик *омонимлер* дейлер.

98-иш. Ашагъыда берильген фразеологик омонимлерни кочюрип язынъыз. Бир къач данесини джумле ичинде къуullanынъыз.

Бойнуна алмакъ: 1. Бир вазифени беджермеге разылыкъ бермек. 2. Озь къабаатынъны танымакъ.

Бир баш: 1. Бир ерге ашыкъып кетмек. 2. Эвелькисине коре баягъы арта. 3. Бирисинден устюн, юксек олмакъ.

Бети ёкъ: 1. Къаба, утанмаз, юзсюз (адам). 2. Къабаатыны дуйып, утана, чекине.

99-иш. Берильген фразеологик омонимлернинъ ифаделеген маналарыны кочюрип язынъыз. Бир къач омонимлернен джумлелер тизинъиз.

Зеэр киби: 1. Пек кескин, аджджы (шей). 2. Пек серт, табиаты ачувлы (адам).

Инеден йипкедже: 1. Эр тюрлю шейи бар. 2. Керек олгъан эр бир шейни азырламакъ, бильмек, текмиллемек.

Ёкъ олып кетмек: 1. Эляк олмакъ, ольмек. 2. Гъайып олмакъ, джоюлмакъ, гизленмек.

МОРФОЛОГИЯ

21-инджи дерс

СЁЗ ТЕРКИБИ

Морфология (гр. *morphe* — шекиль, форма ве *logos* — сёз, талимат) грамматиканынъ эсас бир кысмы олып, сёзлернинъ теркибини (демек, онынъ насыл кысымлардан тизильгенини), япылувыны ве джумле тизильген вакътындаки денъишмелерини огрене.

◆ **Метинни окъунъыз.**

Коюмизнинъ четинде **орманчыкъ** бар. **Орманда** тюрлю тереклер: чам, эмен, къарагъач, тал, акъчам осе. **Орманнынъ** ортасында **орманджынынъ** эви тура. О, **орманджылыкъ** окъув юртуны битирип, бизим **орманымызны** къоруй. Биз **ормангъа** мантар, ер емиши джыймагъа барамыз.

◆ Къайд олунгъан сёзлерни сечип язынъыз. Бу сёзлерни кысымларгъа болюнъиз: лексик мана ифаделеген кысым; лексик мана аңлатмайып, сёз манасыны я да шеклини денъиштирген кысым.

Лакъырдыда малюм грамматик шекильде къулланылгъан сёзлер морфологик джеэттен чешит тюрлю кысымларгъа (элементлерге) айырылалар.

Меселя: *пирнич + чи + лик, иш + чи + лер + нинъ, баш + ла + макъ* киби. Айырылып косьтерильген ана шу морфологик кысымлардан базылары (*пирнич, иш, баш*) мустакъиль алда лексик мана ифаделейлер. Мисаллердеки башкъа элементлер (*-чи, -лик, -лер, -нинъ, -ла, -макъ*) бир озълери лексик мана аңлатмайлар, лякин сёзлерни морфологик джеэттен шекиллendirювде малюм вазифе беджерелер.

Тильде сёзнинъ эсас лексик манасыны ифаделеген ве башкъа парчаларгъа болюнмеген кысымына *тамыр (озек)* дейлер.

Тамыргъа сёз япыджы ялгъамалар къошулувынен *негиз* япыла.

Меселя, *баш + лыкъ, баш + ла + макъ* киби. Бойлеликнен, баш тамырындан *-лыкъ, -ла, -макъ* ялгъамалары вастасынен учъ негиз шу тамырнынъ лексик манасынен багълы олгъан учъ янъы сёз (*башлыкъ, башла, башламакъ*) япылгъан.

100-иш. Метинни окъунъыз. Сёзлерни теркип боюнджа талиль этинъиз: тамыр, негиз, ялгъамалар.

С

...Басня бу кыска ве кинаели икяедир^С. Басняда эм инсанлар, эм айванлар тасвирлене биле. Баснянынъ эр бир къараманы белли бир инсан чизгисини, хасиетлерини джанландыра, акс эте; къашкъыр — ачкозьлюк, зулум ве хиянетликни; эшек — джаилликни, инатлыкъны; тильки — айнеджиликни; къозу — меджалсызлыкъны, бичареликни ве дигерлери.

Басняларда чокъ кульгюли, шакъалы аллар, арекетлер расткеле.

(А. Велула)

101-иш. Берильген дёртлюкни кочюрип язынъыз. Сёзлернинъ тамыр, негиз ве ялгъамаларыны къайд этинъиз.

Яшайышнынъ темели
Сагълыкъ, мердлик, видждандыр.
Видждансызлыкъ, куньджюлик
Адам ичюн зиндандыр.

(Э. Шемь-заде)

102-иш. Метинни кочюрип, сёзлернинъ тамыр ве негизлерини бельгиленъиз.

Инсан, шубесиз, балалыкътаки киби, толу бахытлы ич бир вакъыт оламай. Онынъ алидженап дюньясы озюнинъ догъмуш, азиз анасынен багълы. Балалыкъны кери къайтармакъ мумкюн олмагъаны ичюн олса керек ки, биз о чагъымызны хатырлагъанда, къальбимиз эм агълай, эм куле, эм сызлай.

Балалыгъымны, эксерий^Ф алларда, баарьде хатырлайым. Тазе япракълар, биринджи чечек къыдырып, учып юрген балкъуртлар, назик, хош баарь къокъусы я да сыгъырчыкълар илле бир шей балалыгъымны джанландыра.

(Т. Халилов)

103-иш. «Балалыкъ девримден бир меракълы вакъиа» серлевалы икяе метни язынъыз.

22-нджи дерс

ЯЛГЪАМАЛАР ВЕ ОЛАРНЫНЪ ЧЕШИТЛЕРИ

◆ Ашагъыда берильген джумлелерни окъунъыз. Иш сёзюни къайд этип, тамыр ве ялгъамаларны бельгиленъиз. Ялгъамаларны учке болунъиз: янъы сёз япкъан ялгъамалар; сёзнинъ шеклини денъиштирген ялгъамалар; сёзлерни джумледе бири-бирине багълап, озъара мунасебетини бильдирген ялгъамалар.

Эмир, дерслерден сонъ, эвде иш япа. О, ишкир бала. Бугуньки ишни о, ырынъга къалдырмай. Мектепни битирген сонъ, Эмир заводда ишчи олып чалышаджакъ. Инсан ишсиз отурып оламай.

Ялгъамалар, озьлерининъ мана ве вазифелерине коре, бойле чешитте олалар:

1) сёз япыджы ялгъамалар; 2) сёз денъиштириджи ялгъамалар.

1. Тамыр я да негизге къошулып, онынъ манасынен багълы олгъан, янъы лексик маналы сёз япувда иштирак эткен ялгъамаларгъа сёз *япыджы ялгъамалар* дейлер. Месея, *Ватан + даш, кой + деш, трактор + джы, иш + кир, иш + ле, айван + асрав + джы* киби.

2. Сёзнинъ лакъырдыда башкъа сёзлерге мунасебетини, алякъасыны билдирген ялгъамагъа сёз *денъиштириджи ялгъама* дейлер. Месея, *дефтер + им, дефтер + инъ, дефтер + имиз; мектеп + те, мектеп + ни, мектеп + тен; къаз + ды, къаз + дым* киби.

104-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Къайд этильген сёзлерни теркип боюнджа талиль этинъиз: сёз тамыры, негизи, ялгъамаларнынъ чешитлери.

Белли олгъаны киби, аятта бир несильнинъ омюри дигер несильнинъкине бенъземей. Эр бир несильнинъ озь истеклери, курешлери, къуванч-севинчлери ола. Базыларынынъ омюрлери **тынчлыкъта**, озь арзу-истеклерине иришмек макъсадынен **кече**, лякин дигерлерининъ такъ-дирлери буюк **хышымларгъа** расткеле, къан тёкюле, къурбанлар талап олуна. Эм ойле **янгъынлар**, афатлар битирилген сонъ да инсанларгъа гъайрыдан озь **яшайышларыны** тюзетмек, ёлуна къоймакъ ичюн де чокъ йыллар курешмек, яваш-яваш озюне келип, **бахытлы** омюр къурмакъ насип ола...

(Дж. Аметов)

105-иш. Ашагъыдаки исимлерге сёз япыджы ялгъамалар къошып, янъы сёзлер язынъыз. Сёзлернинъ тамыр ве негизини къайд этинъиз.

Иш, гуль, аш, шекер, туз, ёл.

Тамырдаш сёзлернинъ бир къач данесини джумледе къулланынъыз.

Ашагъыдаки джедвельни дефтеринъизге кочюрип, хатырланъыз.

Ялгъамаларнынъ чешитлери	
Сёз япыджы	Сёз денъиштириджи
Янъы сёз япалар Ёл — ёлджу Кой — койлю Курей — курек Ватан — ватандаш	Джумледе сёзлерни бири бирине багълайлар: Анам кельди. Дефтерге яза.

106-иш. Метинни окъунъыз. Сёзлерни, теркиби боюнджа, талиль этип, ялгъамаларнынъ чешитлерини бельгиленъиз.

С

Омюрде адамгъа бахтлы олмакъ ичюн не керек?^С Сагълыкъ, акъыл, иш-кирлик, джесюрлик керек. Сеитумер акъай огулларына бу хусусиетлерни ашламагъа тырышты. Дёрт огълан кунъде бир-эки саат курешнен мешгуль ола, бабасына чобанлыкъ этмеге ярдым эте, одун азырлай, бостанда чалыша эди. Халкъ бу дёрт агъа-къардашкъа сукълана, Сеитумер акъай исе бундан гъает гъурурлана эди. Огуллары бабасыны сонъки кунюнедже бу къуванчтан марум этмедилер.

(Э. Умеров)

107-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Сёзлерде олгъан сёз япыджы ялгъамаларны бир сызыкънен, сёз денъиштириджи ялгъамаларны эки сызыкънен бельгиленъиз.

Ф

Алим Къарасувбазар якъынларында, Копюрли койде дюньягъа^Ф кельди. Алим балалыгъындан зеинли ве ишкир эди.

Бабасы оны Къарасувбазар эснафлары арасында айтувлы Аджи-Мурат устагъа шегирт этип бере. Бу устанынъ озь огълан балалары Эюп ве Абдуразакъ да шегирт эдилер. Алим шегиртлик деврини кечирип, Къарасувнынъ кыбласындаки Къарагъач къыры устюнде буюк сарайлар, топракълар, орманлар, багълар саиби Бабаджангъа къаравул хызметине кире.

Иши саба аткъа минип, орманларны ве багъчаларны долашып бакъып чыкъмакъ эди.

(Р. Фазыл)

108-иш. Метинни окъунъыз. Сёзлерни ашагъыдаки джедвельге ерлештиринъиз.

Ялгъамасыз асыл сёзлер	..., ..., ...
Сёз япыджы ялгъамалы сёзлер	..., ..., ...
Сёз денъиштириджи ялгъамалы сёзлер	..., ..., ...

Алим Азамат-огълу халкъымызнынъ айтувлы йигити эди. Онынъ ады тек Къырымда дегиль, та Петербургда падишанынъ озкуне белли эди. Алимнинъ джесюрлиги, алидженаплыгъы, факъыр-фукъареге ярдымлары, эйиликлери ичюн, халкъ арасында алгъышланып, шимдики заманымызгъа къадар анъыла.
(Р. Фазыл)

23-юнджи дерс

СЁЗ ЯПЫЛУВЫ

- ◆ Берильген сёзлерни окъунъыз.

Аш, ашчы, ашлы, ашхане, ашады, аш-сув.

Дёрт, дёртлюк, дёрткоше, учь-дёрт.

Козь, козьлюк, козьлю, козьлей, козьаш, козь-бет.

Сёзлер асыл ве япма олалар. Теркибинде сёз япыджы ялгъамалар олмагъан сёзлерге асыл сёзлер дейлер. Асыл сёзлер морфологик дже-эттен мустакъиль маналары олгъан кысымларгъа болюнмейлер.

Меселя: *иш, пенджере, кягъыт, дефтер* ве башкъалары.

Япма сёзлер тамыргъа сёз япыджы ялгъамалар я да бирден зияде сёзнинъ бири бирине къошулувынен мейдангъа келелер. Япма сёзлер *саде (трактор + джы, иш + чи), къошма (козьаш, Къарасув), ве чифт (ана-баба, гедже-куньдюз)* ола билир.

109-иш. Метинни окъунъыз. Япма сёзлерни сечип азынъыз, япылув усулыны анълатынъыз (сёз япыджы ялгъама я да сёзлер къошулувы иле япылгъаныны).

